

Ситняк Р.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської філології Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

УДК 81'37

**ВИЯВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ
У МОВОЗНАВСТВІ другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.**

Однією з найголовніших умов існування науки про мову є системність. Дослідження семантичних змін неодмінно призводить до виявлення подібностей не тільки у споріднених, але й у неспоріднених мовах. Наявність великої кількості подібних лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів існування будь-якого суспільства уможлиблює визначення певних семантичних універсалій, що надають змоги не тільки пояснювати, але й прогнозувати семантичні зрушення.

Універсальні закони семантичних змін виводяться через порівняння багатьох мовних систем, кожна з яких вважається добре дослідженою. Здобутки учених у спробах вивести закономірності семантичних модифікацій безперечно, полегшили сучасні компаративні лінгвістичні дослідження.

Ключові слова: системність, семантична універсалія, синхронічний, діахронічний, екстралінгвістичний.

Ситняк Р.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской филологии Горловского института иностранных языков ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

**ВЫЯВЛЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ УНИВЕРСАЛИЙ
В ЯЗЫКОЗНАНИИ второй половины ХІХ – начала ХХІ века**

Одной из главных условий существования науки о языке является системность. Исследование семантических изменений непременно приводит к выявлению сходств не только в родственных, но и в неродственных языках. Наличие большого количества подобных лингвистических и экстралингвистических факторов существования любого общества делает возможным определение семантических универсалий, предоставляющих возможность не только объяснять, но и прогнозировать семантические сдвиги.

Универсальные законы семантических изменений выводятся через сравнение многих языковых систем, каждая из которых считается хорошо исследованной. Достижения ученых в попытках вывести закономерности семантических модификаций безусловно, облегчили современные компаративные лингвистические исследования.

Ключевые слова: системность, семантическая универсалія, синхронический, диахронический, экстралингвистический.

Sytniak R.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic Linguistics, Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Teachers' Training University

**IDENTIFICATION OF SEMANTIC UNIVERSALS IN LINGUISTICS OF
THE SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF XXI CENTURY**

One of the main conditions for the existence of language science is systematicity. The study of semantic changes necessarily leads to the identification of similarities not only in related, but also in unrelated languages. The presence of a large number of similar linguistic and extra-linguistic factors of the existence of a society makes it possible to identify certain semantic universals that provide opportunities not only to explain, but also to predict semantic shifts.

The universal laws of semantic change are derived from the comparison of many language systems, each of which is considered well-studied. Achievements of scientists in attempts to derive the regularities of semantic modifications undoubtedly facilitated modern comparative linguistic research.

Key words: *systemic, semantic universality, synchronic, diachronic, extra-linguistic.*

Актуальність теми полягає в тому, що велика кількість питань історичної семасіології зберігають свою значущість і для сучасного мовознавства і потребують більш глибокого висвітлення для потреб сучасної науки про мову.

Метою статті є розкриття поглядів мовознавців минулого та сучасного на причини зміни словами лексичного значення та на потенційну наукову перспективність цього процесу як основи для подальших досліджень у цій галузі.

Завданнями для досягнення поставленої мети є: 1. Висвітлити погляди низки європейських дослідників мови на явище змін значень слів. 2. Розкрити нове бачення причин семантичних змін через здобутки лінгвістів попередніх поколінь.

Питання про причини семантичних змін залишається актуальним для мовознавців багатьох поколінь. Як вважає В. В. Левицький, найвідоміші семасіологічні класифікації укладені С. Ульманом, Г. Кронассером та К. Балдингером, при чому останній за основу бере праці А. Мейє, К. Яберга та інших лінгвістів.

В. В. Левицький, беручи за основу праці з семантики початку другої половини ХХ ст., уточнює та доповнює вищезгадані класифікації. Причини, зумовлені потребою мовців висловлювати свої думки та позначати предмети нашого оточення, він називає когнітивними або комунікативними, а причини, зумовлені потребою відобразити свої почуття (те, що наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.ст. називалося психічними, психологічними, фізіологічними та іншими), – емотивними. Те, що Г. Кронассер називає вторинними причинами, а А. Мейє та К. Балдінгер – лінгвістичними, теж уточнюється В. В. Левицьким з погляду сучасного мовознавства. Розглядаючи вторинні причини, він підкреслює, що: « ...зрушення синонімів та зараження в консоціаціях належать до факторів різного роду: зрушення синонімів – це явище, яке відбувається у системі мови, а зараження – у тексті (контексті)» [3, с. 314].

Традиційна лінгвістика не заперечує існування морфологічної та синтаксичної семантики, але вона відносить ці галузі знання до компетенції різних лінгвістичних наук (граматики та лексикології),

підкреслюючи тим самим принципову відмінність між граматичним та лексичним значенням.

Дуже переконливо демонструє цю відмінність В. А. Звегінцев, підкреслюючи, що для більш повної характеристики специфіки різних видів мовного значення необхідно, крім мовної функції, звернутися до додаткових, закономірних для мови, рядів співвідношень, а саме: логічних понять, які є продуктом нашого мислення, та предметів об'єктивної дійсності. Немає сумніву, що ці фактори відіграють суттєву роль у якісній характеристиці структурних частин мови та певним чином визначають особливості різних видів мовного значення. Даючи характеристику специфіки різних видів мовного значення, необхідно виявити співвідношення кожного з них із вищезгаданими рядами та визначити форми цих співвідношень. В. А. Звегінцев підкреслює, що значення елементів фонетичної системи мови не співвідносяться з логічними поняттями, предметами та явищами об'єктивної дійсності. Оскільки фонемі існують тільки для певної мови та мають значення тільки у системі цієї мови, то й значення фонем виявляється замкненим у її системі. Відображенням цієї замкнутості пояснюється та обставина, що жоден із значущих елементів звукової структури мови не може бути співвіднесений із такими ж елементами іншої мови через відсутність співвідношення з такими позамовними та загальними категоріями, як логіка та об'єктивна дійсність [2, с. 97]. Навіть якщо звуки у різних мовах артикуються абсолютно однаково, не можна робити висновок, що той самий звук входить у звукову структуру різних мов. Ці звуки функціонують за законами різних фонетичних систем, мають різні типи зв'язків з іншими елементами своїх систем і, як наслідок, попри зовнішню схожість, мають різне мовне значення.

Таким чином, відсутність співвідношення у фонетичних значеннях досить виразно відокремлює цей тип значення від двох інших: граматичного та лексичного. В. А. Звегінцев говорить навіть про тенденцію уникати терміну «значення» щодо елементів фонетичної структури, оскільки, на його думку, термін «значення» традиційно пов'язують із предметно-логічними категоріями, тоді як звуки мають тільки функційне значення.

Завдяки співвідношенню з логічним та предметними рядами граматичне та лексичне значення слова мають багато спільного, що ускладнює їхнє розмежування. Але в той же час між ними є різниця, яка не тільки чітко відокремлює їх від фонетичних значень, але й одне від одного. Як наочно демонструє В. А. Звегінцев у своїй праці «Семасіологія», ця різниця полягає у такому:

1. Фонетичні значення мають мовні функції, але не мають зв'язків та співвідношення ані з логічним, ані з предметним рядами. **2.** Граматичні значення мають мовні функції, а також співвідносяться з логічним рядом, але не мають предметного співвідношення (вони

відхилені від окремого та конкретного). 3. Лексичні значення мають мовні функції, а також зв'язок з логічним та предметним рядами.

Особливості згаданих вище значень виявляють себе як у функціонуванні різних типів мовного значення, так і в їхньому розвитку: «Коли зіставляються тотожні граматичні категорії (значення), тоді використовують логічні поняття як основу, на якій тільки й виявляється можливим проводити таке зіставлення. Це звернення до логічного ряду. Воно дозволяє встановити загальний логічний момент у зіставляваних граматичних категоріях, а їхню різницю будуть зумовлювати мовні функції, які вони виконують у різних мовах. Якщо ж ми звернемося до лексичних зіставлень у різних мовах, то їх основу, у першу чергу, складає предметна віднесеність, а різниця буде зумовлюватися зв'язком з різними поняттями та мовними функціями» [там само, с. 99].

Виведення універсальних законів семантичних змін, які, безперечно, значно полегшили б дослідження у такій царині як компаративістика, так чи інакше захоплювало майже всіх учених, тому що вони виводяться через порівняння багатьох мовних систем, кожна з яких вважається добре дослідженою. У результаті цього з'являються нові вислови, що містять нові знання, яких до цього не було ні в одному з описів порівнювальних мовних систем.

У лінгвістичних матеріалах термін «універсалія мови» почав активно вживатися після конференції у Нью-Йорку 13–15 квітня 1961 р., яка була присвячена саме мовним універсаліям. Сам термін «універсалія мови» мовознавець Ю. В. Рождественський вважав дещо невдалим, «...оскільки термін називає принципово нову галузь лінгвістичних досліджень старим ім'ям, що несе на собі вантаж багатьох асоціацій» [4, с. 3].

Ю. В. Рождественський відзначає, що універсалії мови не відносяться до метамови лінгвістики. Обов'язковою умовою є їх поширення на будь-яку мову. Ю. В. Рождественський зауважує, що універсалії мови, на відміну від понять теорії методу, слід виводити з емпірії мов, а не дедуктивно, оскільки вони є результатом емпіричного дослідження загальних властивостей мовних систем [там само, с. 4–5].

У мовознавстві ХХ ст., особливо в його другій половині, постійно велась полеміка про доцільність синхронічних та діахронічних досліджень у тому чи іншому аспекті. Цікавим щодо цього є точка зору, висловлена Ю. В. Рождественським: «Виведення лінгвістичних універсалій не стосується діахронії, оскільки факт встановлення культурної спільності та субстанційної спорідненості тут несуттєвий; але це не стосується і синхронії, оскільки завжди розглядається більше ніж одна система. ... Лінгвістичні універсалії не стосуються понять синхронії і діахронії; видається доцільним віднести їх до панхронії» [там само, с. 10].

Під панхронією учений розуміє такий зв'язок між синхронічними лінгвістичними системами, який залежить не від культурно-історичних

чинників, а лише від властивості системності та її реалізації в матеріалі так званих «природних мов».

На основі універсальних дефініцій Ю. В. Рождественський пропонує, можливі різновиди лінгвістичних універсалій, які можна застосовувати і в семантиці: 1. Абсолютні (або повні) універсалії, характерні для всіх мов. 2. Універсальні імплікації: «якщо в мові наявне явище А, то і наявне явище Б». 3. Статистичні універсалії: «для більшості мов має місце ...». 4. Статистичні кореляції: «у більшості мов явище А вказує на наявність явища Б» [там само, с. 10].

Російський дослідник мови Б. О. Серебренников також відзначав, що тлумачення мовних універсалій має двоїстий характер. Перш за все, до поняття універсалій включаються так звані абсолютні універсалії, які є у всіх мовах. Разом, з тим він говорив про прагнення дослідників цієї проблеми підвести під поняття універсалій і такі явища, які фактично не виявляють ознак загальної, абсолютної поширеності. Під цю категорію мають підпадати такі загальні закони або тенденції, які діють з високим ступенем вірогідності для різних мов або однієї мови у процесі її часового існування. Ці, так звані діахронічні універсалії, за переконанням ученого, мають імовірнісний характер.

Б. О. Серебренников, враховуючи факт, що універсалії існують поряд з так званими «фреквенталіями» (явища високого ступеня частотності), запропонував найбільш вдалу на його думку дефініцію: «Мовна універсалія – це однаковий ізоморфний спосіб вираження внутрішньо-системних кореляцій мовних елементів або однотипний за своїм характером процес, який виявляє високу частотність у різних мовах світу» [5, с. 5].

Принцип однаковості, зауважував Б. О. Серебренников, повинен поширюватися і на семантичні універсалії (наприклад, зв'язок назви «гирло річки» зі словом «рот», спостережуваний у багатьох мовах) [там само, с. 5].

Дослідженню питання семантичних закономірностей завжди приділялась велика увага. С. Ульман відзначав, що, уважно придивившись до розглянутих різних семантичних законів та інших універсалій, які або не наочно допускалися, або наочно формулювалися лінгвістикою минулого, можна виявити одну спільну рису – майже всі вони базувалися на недостатньому матеріалі. Занадто часто на підставі ненадійних даних, узятих з обмеженої кількості мов, робилися далекосяжні висновки. Передбачувані універсалії, отримані таким чином, у багатьох випадках були цілком правдоподібними, але правдоподібність не є доказом. «Крім того, за самою своєю природою, – переконував С. Ульман, – більшість семантичних універсалій є всього лише статистичними ймовірними закономірностями, а ймовірність їх наявності в окремій мові може бути визначена тільки у тому разі, якщо в розпорядженні дослідників є набагато більші і показовіші дані, ніж ті, якими ми володіємо тепер» [6, с. 251].

Що стосується значення та вживання терміна «універсалія», то С. Ульман застерігав учених користуватися ним досить обережно, коли цепоняття застосовується до семантичних явищ, де часто доводиться мати справу з неточним і суб'єктивним. Явища і процеси щодо їх значущості, переконував С. Ульман, можуть розділятися на три широкі категорії.

1. Деякі з них можуть виявитися «абсолютними універсаліями». Але й універсалії першого типу будуть «абсолютними» тільки у тому сенсі, що трапляються вони у дуже багатьох мовах. Ми, наполягав учений, ніколи не зможемо переконливо довести, що ці явища є *панхронічними*, тобто що вони існують в кожній мові на будь-якій стадії її розвитку.

2. Більшість семантичних універсалій носить статистичний характер: вони не обов'язково повинні бути представлені у кожній мові, але можна так чи інакше передбачити ймовірність їх наявності. Слід додати, що певні семантичні явища не описані ще з достатньою точністю, і тому вони не можуть підлягати суворому статистичному аналізу; щодо них може бути застосована тільки груба ймовірнісна оцінка.

3. Ще один тип загальних явищ, який подавав С. Ульман, близький до універсалій, але набагато обмеженіший за розповсюдженням. Це результати паралельного розвитку слова, що трапляється у певній групі мов, але не виходить за її межі. Сюди відносяться багато типів метафори та інші форми семантичної зміни: вони настільки поширені, що факт їх наявності у різних мовах не можна вважати простою випадковістю, однак не настільки, щоб цей факт був статистично значущим. Звичайно, завжди є можливість перетворення такого спільного для багатьох мов явища в статистичну універсалію, якщо сфера його розповсюдження буде досить широкою, і тоді цей випадок зведеться до попереднього.

4. Крім зазначених категорій загальних явищ, не думку С. Ульмана, заслуговує на увагу проблема типологічних критеріїв, оскільки очевидні зв'язки між цією проблемою і проблемою універсалій. Семантична типологія вивчена дуже погано, проте, якщо виробити один або два критерії, вони будуть обговорюватися у відповідних розділах мовознавства.

У семантиці, як і в інших галузях лінгвістики, існують, очевидно, універсалії двох видів – синхронічні і діахронічні, але на практиці не завжди легко відокремити одні від інших. Доцільно виділити ще третій клас семантичних універсалій – ті, що виходять за межі індивідуальних слів і пов'язані із загальною структурою словника [там само, с. 253–254].

Питанням існування універсалій у другій половині ХХ ст. займались У. Вайнрайх, Б. А. Успенський, Г. Хенігсвальд, Ч. Ф. Хоккет та ін. [7, с. 5–30; 1, с. 163–249; 8, с. 77–104; 9, с. 45–76].

У. Вайнрайх писав, що семантичні універсалії є тим питанням

мовознавства, де, незважаючи на велику кількість досліджень, немає такої єдності поглядів, як це спостерігається в інших аспектах лінгвістики. Якщо була б потреба охарактеризувати кількома словами ті універсальні семантичні властивості, з приводу яких думки лінгвістів більш-менш збігаються, то довелось б, вочевидь, обмежитися такими двома твердженнями.

а) Усі мови являють собою особливі системи передачі інформації, які відрізняються від інших, немовних, семіотичних систем.

б) Семантичне членування (картування) дійсності тією чи іншою мовою є довільним, і семантична «карта» якоїсь однієї мови відрізняється від семантичних «карт» усіх інших мов [1, с. 163].

Висновки. Дослідження лексичного значення через залучення психології активізувало дослідження внутрішньої форми слова.

Розуміння історичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників надало вченим змоги висунути ідею виявлення певних семантичних закономірностей в одній та навіть у всіх мовах, що активізувало дослідження іншомовного дискурсу, вибудовування паралелей з рідною мовою, завдяки подібності образного мислення різних народів.

Надзвичайно перспективною є спроба з'ясувати не тільки те, що було, і пояснити те, що є, а й можливість передбачити те, що відбуватиметься у семантиці слова.

Теорія семантичних універсалій стала надзвичайно перспективною для мовознавців наступних поколінь.

Література

1. Вейнрейх У. О семантической структуре. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 163–249.
2. Звегинцев В. А. Семасиология. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1957. 320 с.
3. Левицкий В. В. Семасиология. Вінниця: НОВА КНИГА, 2006. 512 с.
4. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях. *Вопросы языкознания*. 1968. № 2. С. 3–13.
5. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях. *Вопросы языкознания*. 1972. № 2. С. 3–16.
6. Ульманн С. Семантические универсалии. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 250–299.
7. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языкознании. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 5–30.
8. Хёнигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 77–104.
9. Хоккет Ч. Ф. Проблема языковых универсалий. *Новое в лингвистике*. 1970. № 5. С. 45–76.
10. Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. Heidelberg: Carl Winter, 1952. 204 s.